

The Effect of the Natural Hazard of Flood on the Social life of People in the Safavid Era

Yaser Mollazaei*

Abstract

Flood, as a natural hazard, was a current phenomenon in the Safavid period, and the report of its occurrence in the historiographical and traveler texts of this period had a significant reflection. Considering the impact of this natural hazard on Iranian society, this article aims to identify the process, causes, and social consequences of floods in the Safavid period. The question here, according to historical and traveler texts, occurrence of floods in the Safavid period passed what process, causes, and social consequences? This article shows that Iran experienced much climate variability during the Safavid period, leading to sudden rains and rising water in rivers. These factors caused a peak of flood overflow in the first half of 11 AH that was able to included most of Iran's geography, especially in its central, southern, and northwestern regions. Furthermore, floods had fewer casualties than other natural hazards, such as earthquakes, famines, and plagues, they could significantly affect the downfall of the residential localities, specifically in urban neighborhoods, and equip a ground for people to resort to historical memory to interpret and face the floods.

Keywords: Flood, Iran's Society, People's Life, Safavid Era, Natural Hazard.

Introduction

In the Safavid period, Authors of resources also attended to document these accounts of natural hazards, as in prior Safavid resources. One of these natural hazards was the flood events. It is an unavoidable necessity in the context of the human environment,

* Ph.D. Candidate, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran, Tehran,
Iran, yassermollazaei@ut.ac.ir

Date received: 01/09/2024, Date of acceptance: 07/10/2024

constantly included Iran's geography areas and assembling many consequences for the Iranian people, especially the death of people and the impacts on economics and residential localities. Due to the climate variability and the effect of flood's social and economic consequences on society, the two groups of historians and travelers tried to record flood events in the Safavid period. Although historians and travelers recorded the sporadic mentions in their texts, a comprehensive and accurate review of these reports could reveal the dimensions of the floods in the Safavid period. Considering the scattered references to the occurrence of floods in historiographical texts and travelogues on the one hand and the irreplaceable impact of this calamity on the society and the economy of the people, the issue of future research is based on what is the process, causes, and effects of the flood as a natural phenomenon.

The purpose of the upcoming research is to identify the temporal and spatial trends of floods in Iran during the Safavid era and to investigate the impact of this natural event on the social life of the people in this historical period. The main question of the article is, according to the reports of historians and travel writers, what were the trends and causes of the flood in the Safavid period, and to what extent could it affect people's lives?

About the research background, among the scholars, Charles Melville, in an article to be reviewed meteorological hazards and disasters in Iran to 1950. This review documented just nine cases of floods in the Safavid period. Melville ignored the process and causes of the flood in the Safavid period. Nevertheless, due to ignoring many of the primary resource data, he couldn't show an authentic and appropriate perspective of the social consequences of the flood. In a recent article, the other foreign scholars, Gustafson and Speer, paid attention to the impression of environmental crises during the collapse of the Safavid dynasty. According to their argument, some world regions, especially Iran, underwent an environmental crisis at the same time as 11 AH/ 17 AD, which could have impacted the political state. In their article, scholars argued that environmental crises played a role in the downfall of the Safavids. This article mentioned the impacts of famines, droughts, and illness, but the effects of the floods on Iran's politics, society, and economics were not addressed.

Iranian scholars noticed only the number of floods in the Safavid period. Zahra Shafei, in their master's thesis titled "Accidents and natural disasters in Safavid Iran," recorded a series of disasters, including Famine, Earthquake, Plague, Cholera, Flood, Cold weather, and Snow. It was partly related to the flood; she mentioned it in general. And there haven't been many reports of the flood in the historiography and traveler texts of the Safavid period. This issue made her unable to provide a comprehensive

understanding of the process, causes, and social consequences of floods in the Safavid period. Another Iranian scholar, Babak Shaikh Baikloo Islam, in an article titled “Evidence and consequences of the flood in Iran from prehistory to the present,” noted seven cases of flood in the Safavid period that most of her references are written by Charles Melville and many of the natural hazards of floods that are reflected in historical and traveler texts, had been neglected.

Materials & Methods

This article is organized by documentary method and refers to the data of historiographical and travelogue texts.

Discussion & Result

In the writings of historians and travelogues of the Safavid period, the position of the flood narrative is based on three descriptive models: Assigning a particular title about the flood and its detailed description, The flood report under the chronological events and the years of the reign of the kings and Flood reports in the trail of political, military, and traveler resorts.

Evaluating the process of floods in the Safavid period based on the three patterns stated shows that Iran's geography experienced an assortment of climate variability with the Safavid period, of which sudden rainfall and rising river water, especially in the first half of the 11 AH, are among the most significant consequences. These two factors provided the ground for peak floods in this period and, mainly in the urban centers of Iran in the central areas centered on Yazd, Isfahan, Qazvin, and Qom, the eastern regions centered on Sistan and Kerman, and the northwestern areas. Among the social consequences, the representation of the beliefs and general credence in Iranian society is considerable. In the manner when occurred the natural hazard of flood, items including the issue of contingent flood forecasting between elites and ordinary people, representing people's historical memory by comparing the flood with some past events, including Noah's flood, was able to play a role in the general beliefs of the Safavid era Iranian society.

Conclusion

The important point is that although Iran's geography experienced many floods in the Safavid period, it seems that Compared to other natural hazards, especially earthquakes, plagues, and illness, floods caused fewer casualties. As a result, they didn't play a

constitutional role in reducing the population of Iranian cities. Instead, most of its consequences focused on destroying urban centers, including neighborhoods and their structures. Although Most of the Safavid period floods were reported by court historians, they didn't mention the government's direct role in dealing with the destructive consequences of the flood quickly.

Bibliography

- Afushteh-yi Natanzi, Mahmud b. Hedaāyātollāh (1373), *Naqāvat al-āsār fī zekr al-akhyār*, Ehsān Eshrāqi (ed.), Tehran: Enteshārat-e 'elmi va Farhangi, [In Persian].
- Astarābādi, Sayyed Hasan b. Morteza Hosseyni (1366), *Tārikh-e soltāni: Az Sheykh Safi ta Shāh Safi*, Ehsān Eshrāqi Eshrāqi (ed.), Tehran: Enteshārat-e 'elmi, [In Persian].
- Bondāri, Fath ibn Ali (1356), *Tārikh-e selseh-e Saljuqi*, Mohammad Hossein Jalili Eshrāqi (ed.), Tehran: Bonyād-e farhang-e Iran, [In Persian].
- Chardin, Jean (1711), *Voyages de Monsieur le chevalier Chardin en Perse et autres lieux de l'Orient*, vol. 1.
- Della Valle, Pietro (1680), *Viaggi di Pietro Della Valle il Pellegrino*, publisher appresso Gio. Battista Tramontino, Roma: national central library of Roma
- Farajzādeh Asl, Manuchehr and Parasto Bāghbānān (1397), Climatic hazards management, Tehran: Entekhāb, [In Persian].
- Figueroa, Garcia de Silva (1667), *L'ambassade de D. Garcias de Silua Figueroa en Perse*, Paris: Chez Iean Du Puis, rue S. Iacques, à la couronne d'Or.
- Gustafson, J. and J. Speer (2022), "environmental crises at the end of Safavid history: the collapse of Iran's early modern imperial ecology, 1666-1722", *international journal of Middle east studies*, vol. 54, no. 1, 57-79.
- Jonābadi, Mirza Beig (1378), *Rowzat al- Safaviyyeh*, Gholam Reza Tabatbaei Majd (ed.), Tehran: Bonyād-e mowqūfāt-e Doktor Mahmud Afshār, [In Persian].
- Jonābadi, Mohammad Ja'far (2022), *Imperial astronomical calendar of Iran during the Safavid era: predictions of the situation of Iran and its neighbors in 1674/1085*, Mansour Sefatgol (ed.), Tokyo: Research Institute for Languages and Cultures of Asia and Africa, [In Persian].
- Khāndmir, Amir Mahmoud (1370), *Tārikh-e Shāh Ismail va Shāh Tahmāsb-e Safavi*, Mohammad Ali Jarrāhi (ed.), Tehran: Gostare, [In Persian].
- Khātoonābādi, Abd al-Hossein (1352), *vagāie 'e al-senin va al- 'awam*, Mohammad Bagher Behboudi (ed.), Tehran: Ketābforufhy-e eslāmy-e, [In Persian].
- Khwajegi Esfehāni, Mohammad Ma'sum (1368), *Kholasat al-seyar: tarikh-e ruzegar Shah Safi-ye Safavi*, Iraj Afshar (ed.), Tehran: Entesharat-e 'elmi, [In Persian].
- Krusinski, Tadeusz Jan (1740), *The History of the revolution Persia: taken from the memoirs of father krusinski procurator of the Jesuits at Ispahan*, vol. 1, London: J. Osborne.

327 Abstract

- Mar'ashi, Mir Teimur (1364), *Tārikh-e Khāndān-e Mar'ashi*, Manuchehr Sotudeh (ed.), Tehran: Enteshārāt-e ettelā'at, [In Persian].
- Mashizi, Mir Seyyed Mohammad (1369), *Tazkerey-e Safavey-e Kerman*, Ebrahim Bastani Parizi (ed.), Tehran: Enteshārāt-e 'elm, [In Persian].
- Melville, Charles (1984), "Meteorological hazards and disasters in Iran: a preliminary survey to 1950", *Iran*, vol. 22, 113-150: <<https://www.doi.org/10.2307/4299740>>.
- Monajjem, Mollā Jalāl (1398), *Tārikh-e 'Abbāsi*, Maghsoud Ali Sādeghi (ed.), Tehran: Negarestān-e andisheh, [In Persian].
- Monshi, Eskandar Beyg Torkamān (1390), *Tārikh-e 'alam āra-ye 'Abbāsi*, vol. 1, Farid Moradi (ed.), Tehran: Agāh, [In Persian].
- Mostofi Yazdi, Mohammad Mofid (1340), *Jāme'-e mofidi*, vol. 3, Iraj Afshār (ed.), Tehran: Ketābforushy-e asadi, [In Persian].
- Mostofi Yazdi, Mohammad Mofid (1396), *Mokhtasar-e Mofid*, Iraj Afshar (ed.), Tehran: Bonyād-e mowqūfāt-e Doktor Mahmud Afshār, [In Persian].
- Mostofi, Mohammad Mohsen (1375), *Zobdat al-tavārikh*, Behrouz Godarzi (ed.), Tehran: Bonyād-e mowqūfāt-e Doktor Mahmud Afshār, [In Persian].
- Nasiri, Mohammad Ebrahim (1373), *Dastur-e Shahriārān*, Mohammad Nader Nasiri Moghadam (ed.), Tehran: Bonyād-e mowqūfāt-e Doktor Mahmud Afshār, [In Persian].
- Olearius, Adam (1663), *Ausführliche Beschreibung Der kundbaren Reyse Nach Muscow und Persien*, Gedruckt in der Fürftl, Druckerey durch Johan. Holwein.
- Qazvini, Abu al-Hassan (1367), *Favāyed al- Safaviyyeh. ed. Maryam Mir Ahmadi*, Tehran: Pazhuheshgah-e 'olum ensāni va motale'āt-e Farhangī, [In Persian].
- Qobād al-Hosseyni, Khurshāh b. (1379), *Tārikh-e ilchi-ye nezām shāh: tārikh-e Safaviyyeh az āghaz tā sal-e 972 Hejri-ye Qamari*, Mohammad Reza Naseri-Ku'ichihaneda (ed.), Tehran: Anjoman-e āsār va mafākher-e farhangī, [In Persian].
- Qommi, Qazi Ahmad b. Sharaf al-Din al-Hosseyn al-Hosseyni (1383), *Kholāsāt al-tavārikh*, vol. 1., Ehsān Eshrāqi (ed.), Tehran: enteshārāt Dāneshgāh-e Tehran, [In Persian].
- Rumlu, Hasan Beyg (1357), *Ahsan al-tavārikh*, 'Abdolhosseyn Nava'i (ed.), Tehran: Enteshārāt-e Bābak, [In Persian].
- Samarqandi, Abdu al-razzāq (1372), *Matla-us-Saadain wa Majmaul Bahrain*, vol. 1, 'Abdolhosseyn Nava'i (ed.), Tehran: Pazhuheshgāh-e 'olum ensāni va motale'āt-e farhangī, [In Persian].
- Shafei, Zahra (1395), *Accidents and natural disasters in Safavid Iran*, degree of master, Arak: Arak university, [In Persian].
- Shaikh Baikloo Islam, Babak (2021), "Evidence and consequences of the flood in Iran from prehistory to the present", *faslnameh pazhuheshnameh Modelsazi va Modiriyat-e āb va khāk*, vol. 1, no. 1, 24-40: <<https://www.doi.org/10.22098/mmws.2021.1173>>.
- Sistāni, Malek Shah Hossein (1344), *Ehya'a al-Moluk*, Manuchehr Sotudeh (ed.), Tehrān: Bongah-e Tarjome va Nashr-e Ketāb, [In Persian].

- Tatavi, Ghāzi Ahmad and Asef Khan Qazvini (1378), *Tārikh-e Alfī*, Ali āl-e Davoud (ed.), Tehran: Fekr-e ruz, [In Persian].
- Vahid Qazvini, Mirza Mohammad Tāher (1383), *Tārikh-e jahān āra-ye ‘Abbasi*, Seyyed Sa‘id Mir Mohammad Sadeq (ed.), Tehran: Pazhuheshgah-e ‘olum ensani va motale‘at-e farhangi, [In Persian].
- Vāleh Esfehāni, Mohammad Yusof Hosseyn (1372), *Khold-e barin: Iran dar ruzegār-e Safaviyān*, Mir Hashem Mohaddes (ed.), Tehran: Bonyād-e moqafāt-e Mahmud Afshār, [In Persian].

تأثیر رخداد طبیعی سیل بر زندگی اجتماعی مردم در ایران دوره صفوی

یاسر ملازئی*

چکیده

وقوع سیل به عنوان یک رخداد طبیعی در دوره صفوی، همانند دوره‌های قبل از آن، پدیده‌ای رایج بود. در این دوره، به علت تأثیر وقوع سیل در جامعه ایرانی، بستری فراهم شد تا در قالب الگوهای چندگانه توصیفی، گزارش وقوع آن در متون تاریخننگاری و سفرنامه‌های بازتاب قابل توجهی پیدا کند. در همین جهت، مسئله مقاله پیش‌رو شناسایی روند و علل وقوع سیل و تأثیر آن بر زندگی اجتماعی مردم در ایران دوره صفوی است. سؤال اصلی مقاله این است که با استناد به گزارش‌های مورخان و سفرنامه‌نویسان، طغیان سیل به عنوان یک پدیده زیست‌محیطی از چه روند و عواملی برخوردار بود و وقوع آن در چه ابعادی توانست جامعه ایران عصر صفوی را متأثر سازد؟ با بررسی روند وقوع سیل در ایران دوره صفوی، مشخص شد که اوج طغیان‌های سیل در این دوره مربوط به نیمه اول سده یازدهم قمری بود که بارش‌های ناگهانی و بالآمدن آب رودخانه‌ها را می‌توان از مهم‌ترین عوامل آن دانست. یافته‌ها نشان می‌دهد که این رخداد طبیعی به اندازه دیگر بلایای طبیعی از جمله زلزله، طاعون، و قحطی تأثیر چندانی در کاهش جمعیت شهرها نداشت. با وجود این، سیل توانست، ضمن تغییر در ریخت و بافت مراکز شهری، زمینه ارجاع مردم به حافظه تاریخی جهت تفسیر سیل به وقوع پیوسته را فراهم کند.

کلیدواژه‌ها: سیل، جامعه ایران، زندگی مردم، دوره صفوی، رخداد طبیعی.

* دانشجوی دکتری، گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران،
yassermollazaei@ut.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۶/۱۱، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۷/۱۶

۱. مقدمه

هم‌زمان با برآمدن صفویان ایران یک دوره جدید را در آستانه سده ۱۰ ق/ ۱۶ م تجربه کرد. این دوره تاریخی از برخی جهات شبیه ادوار تاریخی پیشینی بود و در برخی موارد با سلسله‌های قبلی تفاوت‌هایی داشت. یکی از جنبه‌های فرهنگی و اجتماعی این دوره رونق تاریخ‌نگاری با حمایت دربار و تولید انبوه متون سفرنامه‌ای در نتیجه گسترش مناسبات ایران با اروپا بود. ارزیابی مؤلفه‌های تاریخ اجتماعی ایران در بستر این دو گونه از منابع، استخراج و کشف مجموعه‌ای از جنبه‌های صفویه‌شناسی در حوزه تاریخ اجتماعی آن است. در این بین، روایت‌های طبیعی و گزارش از نحوه وقوع آنان در پهنه جغرافیایی ایران یکی از ویژگی‌های قابل توجه و مهم این منابع تاریخی است؛ از وقوع زلزله‌های مکرر و قحطی‌های متعدد تا شیوع انواع بیماری‌ها و سرمای هوا که عرصه‌های مختلف زندگی مردم را تحت تأثیر قرار می‌داد. مؤلفان منابع دوره صفوی نیز در تداوم و استمرار منابع پیشاصفوی به ثبت این بلایای طبیعی و نحوه وقوع آن‌ها در جغرافیای ایران توجه داشته‌اند. از جمله این بلایای طبیعی طغیان سیل بود که به عنوان یک امر اجتناب‌ناپذیر در بستر محیط انسانی و طبیعی همواره نواحی جغرافیایی ایران را درمی‌نوردید و وقوع آن زیان‌های جانی و مالی را در عرصه‌های اجتماعی، اقتصادی، و سیاسی زندگی انسان ایرانی عصر صفوی در پی داشت. باتوجه به تجربه تغییرات آب‌وهوایی و همچنین تأثیر این رخداد طبیعی در عرصه‌های گوناگون زندگی مردم در دوره صفوی، به‌ویژه در حوزه اجتماعی و اقتصاد، دو گروه مورخان و سفرنامه‌نویسان توجه بیش‌تری به گزارش‌های مرتبط با بلای سیل داشته‌اند. اگرچه فرایند ثبت گزارش‌های مرتبط با رخداد سیل در آثار این دو گروه به‌صورت همه‌جانبه و منسجم بازتاب پیدا نکرده، گردآوری، بررسی، و تحلیل همان اطلاعات پراکنده می‌تواند بسترهای مناسبی را برای شناخت روند، علل، و پی‌آمدهای اجتماعی سیل بر زندگی مردمان ایران در دوره صفوی نمایان سازد.

باتوجه به اشاره‌های پراکنده به وقوع سیل در متون تاریخ‌نگاری و سفرنامه‌ای از یک‌طرف و تأثیر بی‌بدیل این بلا بر جامعه و اقتصاد مردم مسئله پژوهش پیش‌رو بر این مبنا شکل گرفته است که سیل، به‌مثابه یک رخداد طبیعی، چه روند، علل، و پی‌آمدهای اجتماعی‌ای بر زندگی مردم داشت. مقاله پیش‌رو چنین مسئله‌ای را با بررسی گزارش سیل در آثار دو گروه مورخان و سفرنامه‌نویسان از ایران دوره صفوی دنبال می‌کند. این پژوهش به‌شیوه کتاب‌خانه‌ای و با روش توصیفی - تحلیلی نوشته شده است تا بر این اساس بتوان بدین سؤال پاسخ داد که براساس گزارش مورخان و سفرنامه‌نویسان وقوع سیل در دوره صفوی از چه روند و عللی برخوردار بود و در چه ابعادی توانست زندگی مردم را تحت تأثیر قرار دهد؟

پژوهش در حوزه مطالعات تاریخِ بلایای طبیعی یکی از جنبه‌های تحقیقاتی کم‌رونق در حوزه مطالعات تاریخی به‌ویژه دوره صفوی به‌شمار می‌رود که هنوز جای امکانات پژوهشی و تحقیقاتی متعددی برای این حوزه فراهم است. درباره بررسی رخداد سیل در دوره صفوی اگرچه تاکنون پژوهش مستقلی تألیف نشده، از فهرست ذیل می‌توان به‌عنوان نزدیک‌ترین آثار به موضوع و مسئله پژوهش حاضر اشاره کرد. می‌توان این آثار را در دو دسته پژوهش‌ها به زبان انگلیسی و فارسی تقسیم‌بندی کرد. در بین پژوهش‌ها به زبان انگلیسی چارلز ملویل اثری که با موضوع مخاطرات و بلایای آب‌وهوایی ایران تا سال ۱۹۵۰ م نوشته است، به‌صورت کلی، مختصر، و گذرا به‌نوعی مورد وقوع سیل در ایران، هم‌زمان با فرمان‌روایی صفویان در ایران، اشاره داشته است که برخی با استناد به منابع دست‌اول دوره صفوی و برخی دیگر از مآخذ و تحقیقات جدید مربوط به این دوره سامان یافته است (Melville: 1984: 113-150). ملویل در این اثر، صرفاً به گزارش این‌گونه مورد اکتفا کرده است و نه تنها به شناخت روند و علل سیل در دوره صفوی نپرداخته، بلکه به‌علت عدم بررسی بسیاری از گزارش‌های منابع اصلی دوره صفوی نتوانسته است تصویری از تأثیر این رخداد در زندگی مردم ارائه دهد.

گستاوسون و اسپر در مقاله‌ای جدید به بررسی نقش تغییرات آب‌وهوایی در سقوط دولت صفوی پرداخته‌اند. ایده اصلی مقاله ذکر شده این است که هم‌زمان با سده ۱۱ ق/ ۱۷ م تعدادی از نواحی جغرافیایی جهان، به‌ویژه ایران، یک بحران عمومی آب‌وهوایی را تجربه کردند که بر عرصه سیاسی نظام‌های سیاسی این قلمروهای جغرافیایی اثرگذار بود (Gustafson and Speer 2022: 57-79). در این مقاله بر تأثیرگذاری بلایایی از جمله قحطی، خشک‌سالی، و بیماری‌ها در نیمه دوم سلطنت صفویان اشاره شده و بالای سیل در این اثر و تأثیر آن بازتاب پیدا نکرده است. نقطه ضعف تحقیقات انگلیسی کم‌رونق بودن استناد و مراجعه به متون و منابع دست‌اول ایرانی و صفوی است که باعث شده است شناسایی روند، علل، و اشکال تأثیر سیل در زندگی مردم عملی نشود.

در پژوهش‌های انجام‌شده به زبان فارسی نیز به بحث بلایای طبیعی اشاراتی شده است. شفیعی در پایان‌نامه‌ای با عنوان *حوادث و بلایای طبیعی در ایران عصر صفوی* به بررسی مجموعه‌ای از حوادث طبیعی در دوره صفوی اعم از قحطی و خشک‌سالی، زلزله، بیماری‌های طاعون و وبا، سیل، و سرما و برف اشاره کرده است. در بخشی که با بالای سیل مرتبط است، نویسنده در قالب ده صفحه به‌صورت کلی به این بلا اشاره کرده است (شفیعی ۱۳۹۵: ۹۰-۱۰۲). نقطه ضعف این پژوهش آن است که نویسنده به‌علت نادیده‌گرفتن بسیاری از

گزارش‌های مرتبط با سیل در منابع اصلی دوره صفوی نتوانسته است به ابعاد روند وقوع سیل، علل، و پی‌آمدهای اجتماعی آن پردازد. شیخ بیکلو اسلام، در مقاله‌ای با عنوان «شواهد و پی‌آمدهای روی‌داد سیل در ایران از پیش از تاریخ تا کنون»، زمینه‌ها، عوامل، و پی‌آمدهای سیل را در ایران ذکر کرده و در قالب یک جدول که به سیل‌های تاریخی ایران اشاره کرده است، به هفت مورد از بالای سیل هم‌زمان با دوره صفویه پرداخته که عمده استنادهای نویسنده همان اثر چارلز ملویل است (شیخ بیکلو اسلام ۱۴۰۰: ۳۵). در این اثر، نه تنها استفاده از منابع اصلی و دست‌اول دوره صفوی کم‌روتنی است، بلکه تعداد سیل‌های ذکرشده در این اثر بسیار کم‌تر از آن چیزی است که در منابع اصلی دوره صفوی بازتاب پیدا کرده است. در مجموع، آثاری که تاکنون به موضوع سیل در دوره صفوی پرداخته‌اند، به علت نادیده گرفتن بخش زیادی از گزارش‌های سیل در منابع اصلی دوره صفوی، نتوانسته‌اند شرحی روشن از دامنه‌های زمانی و مکانی سیل، عوامل وقوع آن، و همچنین نحوه مواجهه مردم با آن را ارائه دهند.

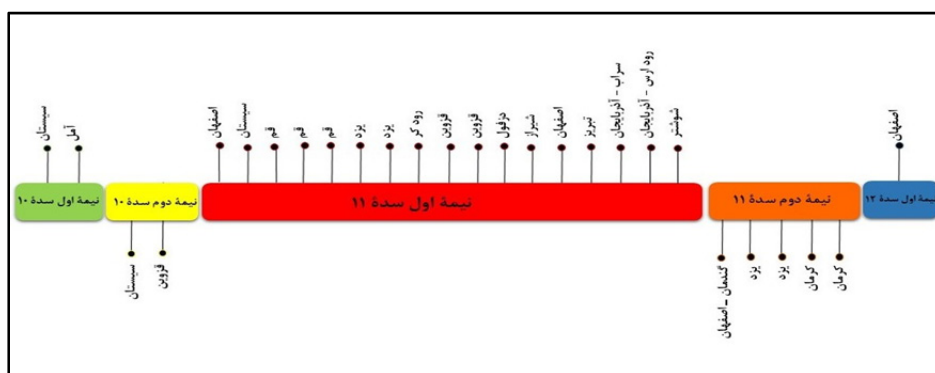
۲. روند وقوع سیل در جامعه ایران دوره صفوی

وقوع سیل به عنوان یک رخداد طبیعی، که در بستر یک محیط جغرافیایی رخ می‌دهد، باتوجه به تغییرات آب‌وهوایی، امری اجتناب‌ناپذیر بوده است. از این رو، مقدمات تدابیر انسان برای مهار تلفات جانی و مالی حاصل از آن می‌بایست فراهم می‌شد. وقوع مکرر این رخداد طبیعی نه تنها طی دهه‌های اخیر به عنوان یک چالش محیطی مطرح بوده (همان: ۲۷)، بلکه گزارش آن در منابع تاریخی حاکی از آن است که وقوع آن در گذشته نیز همواره برای انسان چالش‌برانگیز بوده است. به دلیل چالش‌برانگیز بودن چنین رخدادی بود که تا پیش از دوره صفوی نیز در ایران توجه مورخان و جغرافی‌نویسان برای ثبت گزارش آن جلب می‌شد (Melville 1984: 140). در منابع تاریخی دوره صفوی نیز ثبت گزارش وقوع سیل در نواحی جغرافیایی قلمرو سرزمینی ایران، همانند منابع پیشاصفوی، استمرار پیدا کرد.

براساس شواهد تاریخی، وقوع سیل از ابتدای دوره صفوی پدیده‌ای رایج بود و با فرازونشیب تا سقوط آن دولت نواحی گوناگون ایران را درمی‌نوردید. توجه به بُعد زمانی و مکانی وقوع این بلا نمایان می‌سازد که مردمان کدام نواحی جغرافیایی ایران در بازه‌های زمانی مختلف تحت تأثیر این رخداد طبیعی قرار می‌گرفتند. در بُعد زمانی، اگر دوره فرمانروایی صفویان که حدود دو قرن و نیم (دهم تا دوازدهم هجری) طول کشید، به پنج دوره نیمه اول سده دهم، نیمه دوم سده دهم، نیمه اول سده یازدهم، نیمه دوم سده یازدهم، و نیمه اول سده

تأثیر رخداد طبیعی سیل در زندگی اجتماعی مردم ... (یاسر ملازئی) ۳۳۳

دوازدهم هجری تقسیم‌بندی شود، به‌نظر می‌رسد که پهنهٔ جغرافیایی ایران در سدهٔ یازدهم هجری به‌ویژه نیمهٔ اول آن، که مصادف با فرمان‌روایی شاه‌عباس اول (حک ۹۹۶-۱۰۳۸ ق) و شاه‌صفی (حک ۱۰۳۸-۱۰۵۱ ق) بود، بیش‌ترین تجربهٔ سیل را گذراند. در بُعد جغرافیایی نیز مردمان نواحی مرکزی (ازجمله یزد، اصفهان، قزوین، و قم)، نواحی شرقی (ازجمله سیستان و کرمان) و نواحی شمال غربی ایران (ازجمله آذربایجان) بیش‌تر از نواحی دیگر درگیر سیل شدند (نمودار ۱).

نمودار ۱. سیر زمانی و مکانی سیل‌های ایران در دوره صفویه

نحوه دست‌یابی به اطلاعات مرتبط با سیل در منابع این دوره، ازجمله متون تاریخ‌نگاری و سفرنامه‌ای، براساس اطلاعات پراکنده‌ای است که در این منابع وجود دارد. با در نظر گرفتن این اطلاعات پراکنده، می‌توان سه الگوی توصیفی دربارهٔ اطلاعات مربوط به روایت طغیان سیل به‌صورت کلی در متون تاریخ‌نگاری و سفرنامه‌ای دورهٔ صفوی مطرح کرد: الگوی اول ناظر بر اختصاصِ عنوانی خاص و ویژه دربارهٔ سیل یا به‌صورت کلی بلایای طبیعی در متن تألیفی است. برای نمونه، محمدطاهر وحید قزوینی در تاریخ جهان‌آرای عباسی، زمانی که ماجرای شکار شاه‌عباس دوم در ناحیهٔ گندمان را توضیح می‌دهد، از عنوان «شرح شکار گندمان و نزول برف و باران» استفاده کرده است (وحید قزوینی ۱۳۸۳: ۵۸۵). در نمونه‌ای دیگر، افوشته‌ای نطنزی در تقاوة الآثار فی ذکر الاخیار، عنوانی در اثرش بدین صورت «ذکر بعضی از وقایع روزگار و حوادث لیل و نهار علی سبیل الایجاز و الاختصار» آورده است که دربارهٔ مجموعه‌ای از بلایای طبیعی‌ای که در سال ۱۰۰۱ ق، یعنی دورهٔ شاه‌عباس اول صفوی رخ داد، توضیح داده است؛ وی ضمن گزارش بلایایی اعم از زلزله، سردی هوا، و بادهای تند به چهار مورد وقوع

سیل در برخی از نواحی ایران اشاره دارد (افوشته‌ای نطنزی ۱۳۷۳: ۵۳۰-۵۳۱). از آن‌جا که سیل در چنین روایت‌هایی از جایگاه مستقلی در متن تألیفی برخوردار بود، به تبع اطلاعات بیش‌تری درباره تأثیر آن بر زندگی مردم وجود داشت. عمده پیروان این الگو مورخان بودند و سفرنامه‌نویسان عمدتاً در قالب چنین الگوی توصیفی وقوع سیل را گزارش نمی‌دادند.

الگوی دوم ناظر بر روایت بلای سیل در ذیل حوادث سال‌شمارانه یا حوادث برمبنای سلطنت پادشاهان صفوی است. پیروان این الگو آن دسته از مورخان بودند که مبنای توضیح گزارش‌های آنان براساس سال‌شماری یا حوادث هر پادشاه صفوی به‌صورت جداگانه است. برای نمونه، ملاجلال منجم در *تاریخ عباسی* و در ذیل عنوان «ذکر وقایع سال ۱۰۱۳»، به وقوع بلای سیل در یزد اشاره کرده است (منجم ۱۳۹۸: ۳۸۳-۳۸۴). در نمونه‌ای دیگر، محمدمحسن مستوفی در *زبدة التواریخ*، که برمبنای سلطنت پادشاهان صفوی توضیحاتش را ارائه داد، در ذیل حوادث مربوط به دوره شاه‌طهماسب، به وقوع سیل در قزوین اشاره دارد (مستوفی ۱۳۷۵: ۵۷، ۸۱). میزان توضیحات مورخان پیرو این الگو از جنبه ارائه توضیحات و تنوع آن یک‌سان نیست، به‌طوری‌که گاهی همانند ملاجلال منجم درباره سیل یزد گزارش‌های دقیق‌تری درباره تأثیر آن در یک ناحیه گزارش شده یا همانند محمدمحسن مستوفی با اختصار بدان پرداخته‌اند.

الگوی سوم که به‌صورت مشترک در متون سفرنامه‌ای و برخی از متون تاریخ‌نگاری رایج بوده، ناظر بر گزارش سیل در بطن گزارش‌های سیاسی، نظامی، و سیاحتی است. براساس این ویژگی، گاهی سفرنامه‌نویسان یا مورخان، ضمن شرح حادثه‌ای یا شرح سیاحت خود، به‌ناگاه وقوع یک سیل در ناحیه‌ای را گزارش داده‌اند. در بین گروه مورخان، محمدمعصوم بن خواجه اصفهانی در کتاب *خلاصه السیر* می‌تواند مصداق مناسبی برای پیروان این الگو باشد. وی هنگامی که شرح پیش‌روی شاه‌صفی در سال ۱۰۴۵ ق به آذربایجان را گزارش می‌داد، به سیلابی‌بودن رود ارس اشاره کرده است که این امر منجر شد تا لشکر شاه‌صفی با تغییر مسیر از پل خداآفرین عبور کند (خواجه اصفهانی ۱۳۶۸: ۲۳۳). این الگو در تواریخ محلی دوره صفوی نیز نمود پیدا کرد. برای نمونه، محمد مفید مستوفی یزدی در *جامع مفیدی* از تواریخ محلی یزد، هنگامی که به معرفی خواجه اصیل‌الدین بن مظفر عقیلی اشاره می‌کند که در سده هشتم هجری مدارس، دکان‌ها، و حمام‌های متعددی در یزد ساخت، می‌نویسد: «... الحال به‌سبب ورود سیل تمامی با زمین هموار است» (مستوفی یزدی ۱۳۴۰: ج ۳، ۶۵۸). از مصداق‌های سفرنامه‌ای پیروان این الگوی توصیفی نیز می‌توان به گزارش فیگوئروا از وقوع سیل در هرمز (Figuerola 1667: 372)، گزارش پیتر دلاواله از وقوع سیل در قزوین (Della Valle 1680: 372)

تأثیر رخداد طبیعی سیل در زندگی اجتماعی مردم ... (یاسر ملازنی) ۳۳۵

550)، گزارش اولناریوس از وقوع سیل در قم (Olearius 1663: 492)، و گزارش شاردن از سیل در زاینده‌رود اصفهان (Chadrin 1711: vol. 1, 279) اشاره کرد که همگی در شرح سیاحت خود از ایران با آن مواجه شده و آن را در خلال گزارش‌های خود گنجانده‌اند. این الگوی توصیفی، اگرچه به‌صورت مشترک در متون تاریخ‌نگاری و سفرنامه‌ای دوره صفوی مورد استفاده قرار گرفته است، میزان توجه سفرنامه‌نویسان به ابعاد و زوایای گوناگون بلای سیل به‌همراه جزئیات با تفصیل نسبت به مورخان پیش‌تر است.

جدول ۱. الگوهای توصیفی روایت سیل در متون تاریخ‌نگاری و سفرنامه‌ای دوره صفوی

تعداد	ویژگی	مورخان یا سفرنامه‌نویسان پیرو
۱	اختصاص عنوان خاص درباره طغیان سیل و شرح مفصل آن	محمدطاهر وحید قزوینی در تاریخ جهان‌آرای عباسی و افوشته‌ای نطنزی در تفاوت الآثار فی ذکر الاخیار
۲	گزارش طغیان سیل در ذیل حوادث سال‌شمارانه و سال‌های سلطنت پادشاهان	ملا جلال منجم در تاریخ عباسی و محمدمحسن مستوفی در زیة التواریخ
۳	گزارش طغیان سیل در بطن گزارش‌های سیاسی، نظامی، و سیاحتی	محمدمعصوم بن خواجگی اصفهانی در خلاصة السیر، محمد مفید مستوفی یزدی در جامع مفیدی، سفرنامه فیگوئروا، آدام اولناریوس، پیتر دلاواله، و شاردن

۳. طبقه‌بندی و عوامل مؤثر وقوع سیل در جامعه

سیل‌ها از منظر زمینه شکل‌گیری به چهار گروه دسته‌بندی می‌شوند: دسته اول، سیل‌های ناگهانی هستند که به‌علت ماهیت غافل‌گیرکننده آن، به خسارات و ضایعات قابل‌توجهی منجر می‌شوند. دسته دوم مربوط به سیل‌های رودخانه‌ای هستند که به‌علت بارش‌های شدید و طولانی‌مدت، بیش‌تر از ظرفیت حوضه رود عمل می‌کنند. دسته سوم مربوط به سیل‌های دریایی یا دریاچه‌ای است که در نتیجه بالا آمدن آب دریا یا دریاچه به‌وجود می‌آیند و در نهایت، دسته چهارم سیل‌های ناشی از ذوب‌شدن برف هستند که به‌دلیل افزایش ناگهانی گرما در یک مکان روی می‌دهند (فرج‌زاده و باغبانان ۱۳۹۷: ۸۸-۸۹). با تحلیل و ارزیابی روایت‌های مورخان و سفرنامه‌نویسان دوره صفوی، می‌توان سیل‌های به‌وقوع‌پیوسته در این دوره را به سه طبقه سیل‌های ناگهانی، سیل‌های رودخانه‌ای، و سیل‌های دریاچه‌ای تفکیک کرد.

هم‌زمان با دوره صفوی، به‌نظر می‌رسد جامعه ایران مجموعه‌ای از تغییرات و تحولات آب‌وهوایی را تجربه کرد که یکی از مهم‌ترین پی‌آمدهای آن وقوع بارندگی‌های ناگهانی و

حجیم بود که به طغیان سیل‌های ناگهانی در جامعه و شهرها منجر می‌شد. در متون تاریخ‌نگاری و سفرنامه‌ای دوره صفوی بیش‌ترین مصداق‌ها درباره این‌گونه سیل‌هاست. در سال ۱۰۹۱ ق در کرمان سیلی رخ داد که مشیزی در توضیح آن چنین نوشته است: «در اوایل سال باران بسیاری باریده، سیلاب عظیمی آمده، قنوات بعضی از محال حومه را خراب و سدّ الماء نمود» (مشیزی ۱۳۶۹: ۴۸۰-۴۸۱). علاوه بر آن، سیل قزوین در سال ۹۶۵ ق (روملو ۱۳۵۷: ۵۱۹؛ مستوفی ۱۳۷۵: ۸۱؛ حسینی استرآبادی ۱۳۶۶: ۸۳) نیز به یک‌باره و ناگهانی رخ داد و بنابراین می‌توان آن را در ذیل طبقه سیل‌های ناگهانی قرار داد. مؤلفان کتاب *تاریخ النبی* درباره آن چنین نوشته‌اند: «و در این سال در قزوین به وقت تحویل حمل بارندگی عظیم شده، سیلی تند از کوه آمد و قریب به نصف شهر ویران و خراب گشت و اسباب و اموال بی‌قیاس تلف شد» (تتوی و قزوینی ۱۳۷۸: ۵۸۳).

علاوه بر گزارش‌های مورخان، سیل‌های ناگهانی در گزارش سفرنامه‌نویسان نیز بازتاب پیدا کرده است. پیترو دلاواله از سیل قزوین در سال ۱۰۲۸ ق یاد کرد. وی در توصیف این سیل می‌نویسد: «صبح خیلی زود که به قزوین رسیدیم و ملاحظه کردیم که در تمام خیابان‌ها برادر باران سیل‌آسا، آب آن قدر بالا آمده است که به زیر شکم اسبان می‌رسد» (Della Valle 1680: 550). فیگوئروا، در گزارش سیل هرمز در دوره شاه‌عباس اول نیز چنین گزارش داد «این رگبار شدید دو ساعت طول کشید، نه تنها همه آب‌انبارها پُر شد، بلکه سراسر جزیره را سیلاب فراگرفت» (Figuerola 1667: 372). در مجموع با طبقه‌بندی سیل‌های ناگهانی مشخص شد که یکی از عوامل طغیان سیل در جامعه ایران عصر صفوی بارندگی‌های ناگهانی و حجیم بوده است.

علاوه بر سیل‌های ناگهانی، دومین طبقه سیل‌های به‌فوق پیوسته در جامعه ایران عصر صفوی سیل‌های رودخانه‌ای هستند. یکی از مصداق‌های آن گزارش اسکندربیک منشی از سیلابی بودن رودخانه شوشتر است. وی هنگامی که شرح لشکرکشی اعتمادالدوله و فرهادخان به خوزستان را در سال ۱۰۰۴ ق یعنی دوره شاه‌عباس اول گزارش داد، چنین نوشت:

از ظاهر شوشتر کوچ کرده و بر سمت کهگیلویه روانه شدند، از کثرت بارندگی و طغیان آب رودخانه شوشتر، قریب یک ماه کوچ نتوانست کرد و آذوقه در اردو تنقیص پذیرفته، مأکولات و علیق‌الدواب در میانه لشکر مفقود گشت و نقصان و خسران بسیار به عساکر نصرت‌شعار رسید (ترکمان ۱۳۹۰: ج ۱، ۶۳۵).

ملک‌شاه حسین سیستانی به سیلی اشاره می‌کند که در زمان حکومت صافی‌ولی، خلیه روملو در سیستان، هم‌زمان با دوره شاه‌طهماسب اول، در رود هیرمند رخ داد. وی درباره آن چنین

تأثیر رخداد طبیعی سیل در زندگی اجتماعی مردم ... (یاسر ملازنی) ۳۳۷

نوشته «در ایام حکومت او (صافی‌ولی، خلیفه روملو)، هیرمند سیل عظیم نموده و آسیب بسیار به محصولات مردم سیستان رسید» (سیستانی ۱۳۴۴: ۱۶۲). ملاجلال منجم در گزارش‌های هم‌راهی‌اش با شاه‌عباس اول، به طغیان سیل در دزفول در سال ۱۰۰۲ ق اشاره دارد «سیل به‌نوعی آمد که کشتی و صندل را مجال عبور از آن آب نبود و آذوقه به‌جهت آن، قیمت تمام یافت» (منجم ۱۳۹۸: ۲۲۰). در بین گروه سفرنامه‌نویسان، شاردن به سیلابی شدن زاینده‌رود در اصفهان اشاره کرده است که می‌توان آن را در ذیل سیل‌های رودخانه‌ای برشمرد. وی در توضیح آن می‌نویسد: «برای طغیان زاینده‌رود، عده زیادی از عمارات نزدیک آن منهدم شد و سیل به خیابان‌ها که گردشگاه مردم بود سرازیر گشت» (Chardin 1711: vol. 1, 279). اولتاریوس دیگر سفرنامه‌نویس دوره صفوی، در گزارش از سیل شهر قم در سال ۱۰۴۶ ق، نوشته است: «در بهار سه سال پیش، از این رودخانه مزبور چنان از آب پُر شدند که سیل ناشی از آن بیش از یک هزار خانه را از بین برده» (Olearius 1663: 492). در هر چهار گزارش یادشده، خروج آب از بستر رودخانه به‌علت سرریز شدن آن در نتیجه آب باران، به طغیان رودخانه‌هایی هم‌چون ارس در آذربایجان، هیرمند در سیستان، کارون در منطقه شوشتر، و رود قزوین منجر شد. با این طبقه‌بندی و مصداق‌ها، دومین علت سیل‌های به‌وقوع پیوسته در جامعه ایران عصر صفوی را می‌توان بالا آمدن آب رودخانه‌ها دانست.

علاوه بر سیل‌های ناگهانی و رودخانه‌ای در دوره صفوی، به‌نظر می‌رسد که برخی سیل‌های دوره صفوی را می‌توان در طبقه سیل‌های دریاچه‌ای نیز تفکیک کرد. اگرچه مصداق‌های تاریخی این طبقه از سیل‌ها در دوره صفوی کم است، نکته قابل توجه آن برخلاف دو مورد قبلی، که عوامل طبیعی نقش اساسی داشت، در این طبقه عوامل انسانی از اثرگذاری بیشتری برخوردار بودند. سیل آمل در دوره شاه اسماعیل اول را می‌توان نمونه‌ای مناسب دانست. میر تیمور مرعشی در کتاب *تاریخ خاندان مرعشی مازندران*، از تواریخ محلی مازندران در دوره صفوی، اشاره می‌کند که به‌دستور شاه اسماعیل اول، آب ناحیه دریاوک در نزدیکی‌های لارجان که بین چهار کوه جمع شده بود (حالت دریاچه)، جهت کاهش آب آن برای شکار ماهی، به سمت آمل رها شد. وی در توضیح این سیل که به‌نظر می‌رسد در حد فاصل سال‌های ۹۱۳ ق تا ۹۱۶ ق رخ داده باشد، می‌نویسد: «غرض آب دریا از آن‌جا متوجه آمل شد. نصف شب به آمل رسید و جمیع شهر را فرو گرفت، خراب و ویرانه ساخته، خلق انبوه غرق بلا شدند» (مرعشی ۱۳۶۴: ۸۴). در موردی دیگر، در سال ۹۶۷ ق و در مشهد، آب چشمه سبز که دریاچه عظیمی بود از بستر دریاچه رها شد. قاضی احمد قمی در توصیف پی‌آمد آن می‌نویسد:

زور آب به مثابه‌ای بود که درختان بلوگات مشهد مقدس که چهارصدساله و پانصدساله بود به طریقی که مویی را از ماست کسی بکشد از بیخ کند و خرابی بسیار به مزارع و باغات رسانیده، مردم بسیار از صحرانشینان و مردم الوسات که بر عبور آن واقع شده بودند، هلاک گردانید (قمی ۱۳۸۳: ج ۱، ۴۱۳).

با این توصیفات، بالآ آمدن و رهاسازی آب دریاچه‌ها نیز می‌تواند دلیل سوم وقوع سیل در جامعه ایران عصر صفوی یاد شود.

۴. رویارویی و نحوه مواجهه مردم با وقوع سیل

علاوه بر دامنه زمانی و مکانی سیل‌ها و همچنین عوامل آن، مؤلفه پُرسامد دیگر در روایت مورخان و سفرنامه‌نویسان توجه به نحوه رویارویی مردم با وقوع سیل است. زمانی که بلای سیل در یک ناحیه جغرافیایی محل سکونت مردم رخ می‌داد، ناگزیر مردمان زیادی را با خود مواجه می‌ساخت که در پس آن به گُش و واکنش بافت جمعیتی منطقه سیل‌زده منجر می‌شد. آنچه درباره این مواجهه در متون تاریخ‌نگاری و سفرنامه‌ای بازتاب پیدا کرده، ناظر بر دو مؤلفه تفسیر سیل از طریق ارجاع به حافظه تاریخی مردم و تلفات جانی احتمالی آن است.

درباره باورها و اعتقادات، در برخی از شواهد تاریخی، هنگامی که از وقوع بلای سیل در یک ناحیه جغرافیایی گزارش می‌شد، گاهی درباره آن‌چه در ذهن و نگاه جامعه از آن متبادر می‌شد، یاد شده است که این مقوله برای شناخت باورها و اعتقادات عمومی جامعه ایران عصر صفوی چه در سطح نخبگان سیاسی و چه در سطح مردم عادی حائز اهمیت است. درباره نگاه نخبگان سیاسی به وقوع سیل یک منبع قابل توجه از دوره صفوی در دست است که با محوریت موضوعی نجوم، توسط محمدجعفر جناب‌دی، منجم دربار شاه سلیمان، درباره پیش‌بینی وضعیت ایران و همسایگان در سال ۱۰۸۵ ق نوشته شد. در این اثر، ضمن اشاره به پیش‌بینی رخدادهای طبیعی گوناگون مثل زلزله (جناب‌دی ۲۰۲۲: ۴۹، ۶۸، ۷۹، ۹۵)، بیماری‌ها (همان: ۴۴، ۴۵، ۵۶، ۵۷، ۶۷، ۷۶، ۸۷)، بادهای تند (همان: ۷۹)، سرمای شدید هوا و بوران برف (همان: ۱۰۳)، قحطی (همان: ۱۰۷)، و غیره، به پیش‌بینی وقوع سیل در ایران نیز اشاره شد. جناب‌دی در سال ۱۰۸۵ ق سیلی در خراسان را پیش‌بینی کرد و درباره آن چنین نوشت: «و شاید که سیل در یکی از محال خراسان که باعث مضرت باشد، حادث گردد» (همان: ۴۹). هم‌چنین، در چند قسمت دیگر به باران‌های تند نیز اشاره دارد (همان: ۷۱، ۴۹). باوجود پیش‌بینی وقوع این سیل در سال ۱۰۸۵ ق توسط منجم دربار صفوی اما وقوع آن در متون تاریخ‌نگاری و سفرنامه‌ای

گزارش نشده است. نتیجه این که اگرچه ممکن بود پیش‌بینی یک رخداد طبیعی مثل سیل در باورهای نجومی و اعتقادی مردم در سطح نخبگان سیاسی و درباری تحقق پیدا نمی‌کرد، صرف پیش‌بینی آن حاکی از اهمیت و برنامه‌ریزی برای نحوه مواجهه با آن در نگاه و باورهای مردم از جمله نخبگان سیاسی و درباری قابل توجه است.

در شکل دیگر نحوه مواجهه مردم با وقوع سیل، این بار در سطح مردم عادی توسل به حافظه تاریخی‌شان برای تفسیر و نحوه مواجهه با سیل در زندگی مردم برجسته بود. برای نمونه، هنگامی که در سال ۹۶۵ ق شهر قزوین درگیر سیل شد، «هرگز احدی را به‌خاطر نمی‌رسد که چنان سیلابی آمده باشد» (مستوفی ۱۳۷۵: ۸۱)؛ یا درباره سیلی دیگر که در ناحیه گندمان در سال ۱۰۵۲ ق رخ داد، محمدطاهر وحید قزوینی درباره آن چنین نوشته است «چنان که بینندگان را گمان می‌شد که اجزای ارضی و هوایی به سیمیاکاری سیم روی اندود» (وحید قزوینی ۱۳۸۳: ۵۸۷-۵۸۸). نکته قابل توجه درباره مراجعه مردم به حافظه تاریخی‌شان جهت تفسیر سیل به وقوع پیوسته، تشبیه آن به برخی روی دادها و باورهای اعتقادی کهن بود. یکی از این باورهای رایج در دوره صفوی تشبیه سیل به وقوع پیوسته با طوفان نوح (ع) بود که به نظر می‌رسد منشأ ظهور این باور در متون تاریخ‌نگاری به دوره پیشاصفوی بازمی‌گردد. بُنداری در دوره سلجوقی، هنگام گزارش سیل شهر بغداد در سال ۵۵۴ ق، می‌نویسد: «در این نواحی طوفان نوح به حرکت درآمد و از هر بنا، شبحی بدون روح باقی گذاشت» (بنداری ۱۳۵۶: ۳۴۹). عبدالرزاق سمرقندی در دوره تیموری، هنگام گزارش از وقوع بلای سیل در ناحیه‌ای، این گونه نوشت: «درخشش برق و غرش رعد و برف و باران چنان شد که طوفان نوح را بر آن حال گریه می‌آمد» (سمرقندی ۱۳۷۲: ج ۱، ۶۹۴). بنابراین، به نظر می‌رسد که پیش از برآمدن صفویان، تشبیه برخی از سیل‌ها به طوفان نوح (ع) برای نشان دادن شدت آن به یک ژانر ادبی در بین مورخان تبدیل شده بود که در دوره صفوی نیز به میراث گذاشته شد. محمدابراهیم نصیری در توضیح سیل شهر اصفهان در دوره سلطنت شاه سلطان حسین صفوی، این گونه نوشته است: «طوفان نوح زمان نوح را رشحه پيشاهنگ اين سيل بي درنگ توان پنداشت» (نصیری ۱۳۷۳: ۲۷۵).

علاوه بر تشبیه سیل‌ها به طوفان نوح (ع)، گاهی شدت سیل منجر می‌شد که برخی از افراد، برای نشان دادن قدرت تخریبی آن، باور خود را در قالب شعر بسرایند و یا مضمون آن را در قالب مصرعی بیان کنند. محمد معصوم خواجگی اصفهانی در خلاصه السیر، هنگامی که به گزارش سیل قم در سال ۱۰۴۴ ق می‌رسد، مصرعی را از یک شخص نقل قول می‌کند که

حاصل مواجهه آن شخص با این سیل بود: «شخصی جهت تاریخ آن داهیه، این مصرع را گفته: خاک قم را به باد داد این آب» (خواجگی اصفهانی ۱۳۶۸: ۱۹۶). محمدابراهیم نصیری نیز در توضیح سیل اصفهان در دوره سلطنت شاه سلطان حسین آن را با زبان شعر و در قالب ابیاتی بیان کرده است:

در زمان شهنشاه ایران	آن که گیتی تن است و او چون روح
شاه سلطان حسین که تا ابد	باد درگاه دولتش مفتوح
سیلی آمد ز رود اصفهان	که از اون تیره گشت چشمه یوح
بس که از سوی کوه هامون برد	مستوی شد به دهر جمله سطوح
شد ز سوهان موج تندهش	سینه آسمان همه مجروح
شد خرابات خانه دنیا	عالم آب هم چو جام صبح
بود طالع به فکر تاریخش	تا نماند بیان به عین وضوح
شد روان بر زبان ز منبع دل	نام طوفان نشسته از دل نوح

(نصیری ۱۳۷۳: ۲۷۵).

علاوه بر طرز تلقی مردم از پدیده سیل در آرایش باورها و اعتقادات عمومی، بُعد دیگر نحوه مواجهه مردم با این بلا، مقوله تلفات جانی حاصل از بالای سیل و کُشت مردم برای برون رفت از این تلفات بود. نتایج این تحقیق نشان می دهد که در دوره صفوی، وقوع بالای سیل در مقایسه با سایر بلاهای این دوره به ویژه زلزله و بیماری طاعون، تلفات جانی سنگینی نداشته است و عمده پی آمدهای آن بیش تر متوجه تلفات مادی یعنی تخریب بود. یکی از دلایل آن، عدم ارائه گزارش ها از مرگ و میر مردم توسط مورخان و سفرنامه نویسان است. بر این اساس، مورخان و سفرنامه نویسان در توصیفات مفصل و گاه مختصر خود درباره پی آمدهای وقوع بالای سیل در یک ناحیه جغرافیایی، به جز چند مورد اندک (مرعشی ۱۳۶۴: ۸۴؛ قمی ۱۳۸۳: ج ۱، ۴۱۳)، از مرگ و میر مردم در پی وقوع سیل، سخن نرانده اند و عمده گزارش های آنان ناظر بر تخریب اماکن تجمع مردم است (برای نمونه، بنگرید به گزارش های سیستانی ۱۳۴۴: ۱۶۲؛ منجم ۱۳۹۸: ۳۸۴؛ مستوفی یزدی ۱۳۴۰: ج ۳، ۶۵۸-۶۵۹؛ روملو ۱۳۵۷: ۵۱۹؛ ترکمان ۱۳۹۰: ج ۱، ۱۶۰؛ افوشته ای نطنزی ۱۳۷۳: ۵۲۸؛ مشیزی ۱۳۶۹: ۴۶۲، ۵۲۸؛ هم چنین، بنگرید به

تأثیر رخداد طبیعی سیل در زندگی اجتماعی مردم ... (یاسر ملازنی) ۳۴۱

درحالی که در همین دوره صفوی، برخی از مورخان و سفرنامه‌نویسان (حتی آنانی که سیل را در آثارشان گزارش داده‌اند)، هنگام گزارش دیگر بلاهای طبیعی به مقوله مرگ و میر مردم توجه ویژه‌ای داشتند و در عمده گزارش‌های آنان بدان پرداخته می‌شد (برای مقایسه با بلای زلزله، بنگرید به گزارش‌های قزوینی ۱۳۶۷: ۷۰؛ حسینی استرآبادی ۱۳۶۶: ۲۱۵؛ خواندمیر ۱۳۷۰: ۲۳۱؛ منشی قمی ۱۳۸۳: ج ۱، ۳۴۲؛ جنابدی ۱۳۷۸: ۵۳۰؛ مستوفی یزدی ۱۳۹۶: ۲۰۲؛ Krusinski 1740: vol. 1, 273؛ برای مقایسه با بیماری طاعون، بنگرید به حسینی ۱۳۷۹: ۱۸؛ واله اصفهانی ۱۳۷۲: ۳۷۳؛ خاتون‌آبادی ۱۳۵۲: ۵۴۰؛ برای مقایسه با بلای قحطی، بنگرید به گزارش‌های مشیزی ۱۳۶۹: ۴۶۳).

دلیل دوم، به نظر می‌رسد که چون سیل نسبت به برخی از بلاها هم‌چون زلزله قابل پیش‌بینی‌تر بود، این می‌توانست در کاهش تلفات جانی مؤثر باشد. برای نمونه، در سیل سال ۹۵۶ ق در قزوین، مردم با شنیدن صدای آب توانستند از خانه‌ها بیرون بروند و خود را نجات دهند. در تاریخ‌الغی درباره آن چنین آمده است: «اما مردم به سلامت بیرون رفتند که به واسطه صدای آب، که از دور شنیده می‌شد، سگان شهر از خانه‌ها بیرون رفته بودند» (تتوی و قزوینی ۱۳۷۸: ۵۸۳). در سیل دیگر قزوین در سال ۱۰۰۱ ق، مردم قبل از وقوع سیل خبردار شده و جان خود را نجات دادند؛ «مردم خبردار شده و از خانه‌ها به در ریختند و از طغیان و موج آب مردم از خواب برخاسته فریاد و فغان به اوج آسمان رسانیدند» (افوشته‌ای نطنزی ۱۳۷۳: ۵۳۱). در سیل اصفهان نیز به سال ۱۱۱۰ ق، محمدابراهیم نصیری بعد از این‌که تخریب‌های حاصل از سیل را گزارش داد، به مواجهه مردم با سیل اشاره کرده است و درباره آن چنین نوشت: «اما زیاده بر معدودی از مردم غریق این لجه پرخطر نگردیدند و غیر درودیوار و مسکن و دار و برخی از اموال متوطنان حوالی و کنار به معرض تلف نرسید» (نصیری ۱۳۷۳: ۲۷۵). بنابراین این گزارش‌ها، کم‌بودن تلفات جانی حاصل از سیل در دوره صفوی را نشان می‌دهد که چون وقوع این بلا به نسبت دیگر بلاها امکان پیش‌بینی داشت و مردم با وقوع باران سنگین احتمال وقوع سیل را می‌دادند، در نتیجه تلفات کمی به نسبت دیگر بلاها متوجه مردم می‌شد. البته در برخی گزارش‌ها، وقوع سیل توانسته بود بر کمبود مواد غذایی نیز منجر شود. ملاجلال منجم، در ذیل حوادث سال ۱۰۱۵ ق، گزارشی از محمدصالح بیگ، وزیر حاکم شیروان یعنی ذوالفقارخان، به شاه‌عباس اول درباره طغیان در رودخانه کر را روایت کرد: «آب طغیان کرده و جسر از هم پاشیده و غله آوردن دشوار است و باعث گرانی اردو می‌شود» (منجم ۱۳۹۸: ۴۲۶).

۵. طغیان سیل و تغییر در بافت و ریخت مراکز شهری

سیل از جمله پدیده‌های طبیعی در محیط زیست انسان به‌شمار می‌رود که با وقوع آن در یک ناحیه جغرافیایی، تخریب و ویرانی مراکز شهری و روستایی و زیرساخت‌های آنان، امری قابل انتظار است. این میزان تخریب و ویرانی، ضمن این‌که به شدت و ضعف سیل بستگی داشت، با استحکام بافت نواحی شهری یا سیل‌زده نیز ارتباط تنگاتنگی دارد. این اثرگذاری که می‌توان آن را در ذیل پی‌آمدهای اجتماعی و گاه اقتصادی این بلا بر زندگی مردم از آن تلقی کرد، در دوره صفوی نمود برجسته‌ای داشت؛ به‌گونه‌ای که انعکاس و بازتاب تخریب و ویرانی بافت شهری و سازه‌های شهری، از پرتکرارترین و اجتماعی‌ترین پی‌آمدهای وقوع سیل در تلقی مورخان و سفرنامه‌نویسان بر زندگی اجتماعی مردم به‌شمار می‌رود.

درباره تأثیر بالای سیل بر بافت و ریخت شهرها دو الگوی توصیفی می‌توان از روایت‌های مورخان و سفرنامه‌نویسان عصر صفوی استخراج کرد. الگوی اول ناظر بر یک توصیف کیفی و البته کلی درباره تخریب یک ناحیه شهری بود. افوشته‌ای نطنزی در توضیح سیل سال ۱۰۰۱ ق در ناحیه سراب در آذربایجان این‌گونه نوشت: «به‌هیچ‌وجه اثری از عمارات و علامتی از آبادانی و زراعات در آن موضع نمانده، بیابانی شد» (افوشته‌ای نطنزی ۱۳۷۳: ۵۲۸). هم‌چنین، میر تیمور مرعشی در توضیح سیل ناحیه آمل در دوره شاه اسماعیل اول، این‌گونه نوشت: «جمع شهر را فروگرفت، خراب و ویران ساخته» (مرعشی ۱۳۶۴: ۸۴).

اما الگوی دوم ناظر بر توصیف کمی و جزئی از میزان تخریب ناشی از وقوع سیل بود. برای نمونه، در سیلی که سال ۹۶۵ ق در قزوین رخ داد، حسن روملو از مورخان دوره شاه طهماسب اول، این‌گونه نقل کرد: «سیل به قزوین آمده، دروازه ابهر را آب برد و قرب دو هزار خانه را خراب کرد» (روملو ۱۳۵۷: ۵۱۹). مورخان بعدی نیز، با همین عدد و رقم، گزارش آن را نقل کرده‌اند (مستوفی ۱۳۷۵: ۸۱؛ تنوی و قزوینی ۱۳۷۸: ۵۸۳؛ ترکمان ۱۳۹۰: ج ۱، ۱۶۰). مصداق سفرنامه‌ای آن نیز گزارش اولئاریوس در توضیح سیل سال ۱۰۴۶ ق در قم است «سیل ناشی از آن بیش از یک هزار خانه را از بین برده بود» (Olearius 1663: 492). باتوجه‌به دو الگوی مطرح‌شده به‌نظر می‌رسد که در برخی از نوشته‌های دوره صفوی، نویسندگان به‌علت عدم آگاهی کافی از نحوه تأثیر سیل در زندگی اجتماعی مردم تلاش می‌کردند که گزارش آن را مختصر و کلی بیان کنند، اما برخی دیگر که می‌توان آنان را پیروان الگوی دوم برشمرد، از پی‌آمدهای سیل بر زندگی مردم آگاهی داشتند و به‌عبارتی، یا خود شاهد آن بودند یا این‌که اطلاعات کافی و مناسب درباره آن از دیگران گردآوری می‌کردند.

تأثیر رخداد طبیعی سیل در زندگی اجتماعی مردم ... (یاسر ملازنی) ۳۴۳

یکی از پی‌آمدهای تخریب و ویرانی نواحی شهری بر اثر وقوع سیل، که توجه مورخان و سفرنامه‌نویسان دوره صفوی را جلب کرد، نابودی و متأثر شدن محله‌های شهری بود. یزد از جمله شهرهای دوره صفوی بود که محله‌های آن با وقوع سیل در معرض تخریب و ویرانی بلای سیل قرار داشتند. در سیل سال ۱۰۰۱ ق (افوشته‌ای نطنزی ۱۳۷۳: ۵۳۱) و هم‌چنین سیل سال ۱۰۱۳ ق (منجم ۱۳۹۸: ۳۸۴)، محله‌های شهر یزد در پی این بلایا خراب شدند. قزوین نیز از جمله مراکز شهری ایران در دوره صفوی بود که وقوع بلایای سیل تأثیر عمیقی بر تخریب محله‌نشین‌های آن ایجاد کرد. علاوه بر سیل سال ۹۶۵ ق (ترکمان ۱۳۹۰: ج ۱، ۱۶۰)، در پی سیل سال ۱۰۰۱ ق در این شهر «یکی دو محله را آب به‌نوعی مندرس و منطمس ساخت که اثر و علامتی از آن نماند» (افوشته‌ای نطنزی ۱۳۷۳: ۵۳۱). بعد دیگر تخریب و ویرانی حاصل از سیل در دوره صفوی متوجه سازه‌های عمومی شهری مورد استفاده روزمره مردم بود که از جمله آن‌ها می‌توان به پل‌ها، کاروان‌سراها، حمام‌های عمومی، دکان‌ها، باغ‌ها، و بُستان‌ها اشاره کرد. در پی سیلی که در سال ۱۰۰۱ ق در قم رخ داد، کاروان‌سراها، دکان‌ها، و حمام‌های شهری دچار ویرانی شدند (همان). در سیل شهر یزد که در بین سال‌های ۱۰۸۲ تا ۱۰۹۰ ق رخ داد، حمام و دکان‌هایی که خواجه اصیل‌الدین محمد بن مظفر عقیلی در سال ۷۵۷ ق ساخته بود، ویران شدند (مستوفی یزدی ۱۳۴۰: ج ۳، ۶۵۸). هم‌چنین، در سیل سال ۱۰۰۱ ق در اصفهان پل‌های زاینده‌رود ویران شد، به‌طوری‌که افوشته‌ای نطنزی درباره آن می‌نویسد: «اکثر پل‌ها و قطره‌ها که بر این رود بسته‌اند، بعضی از تلاطم آب شکسته از هم فرو ریخت و بعضی دیگر در زیر ریگ و سنگ مانده اثری از او ظاهر نیست» (افوشته‌ای نطنزی ۱۳۷۳: ۵۳۰). در گزارش ملاجلال منجم از سیل شیراز در سال ۱۰۱۰ ق این‌گونه آمده است: «از قَلت باران، نقصان در جمیع چشمه‌ها راه یافته و آب لوح شیراز و سایر عیون شیراز بسیار کم شده» (منجم ۱۳۹۸: ۳۰۴). هم‌چنین، در پی سیل سیستان در دوره سلطنت شاه طهماسب، «آسیب بسیار به محصولات مردم سیستان رسید» (سیستانی ۱۳۴۴: ۱۶۲). در پی سیل یزد نیز در سال ۱۰۱۳ ق «کاریزها مسدود شد و اکثر غلات که بر سر پا بود، خشک شد» (منجم ۱۳۹۸: ۳۸۴). باتوجه‌به شواهد تاریخی ذکر شده، از آن‌جاکه سازه‌های عمومی شهری، که مردم به‌صورت روزانه از آن استفاده می‌کردند، دچار ویرانی و تخریب می‌شدند، طبیعتاً در زندگی روزانه مردم اختلال وارد می‌شد و به سرگردانی و پریشانی آنان منجر می‌گشت؛ سرگردانی و پریشانی که در متون تاریخ‌نگاری و سفرنامه‌ای دوره صفوی آن‌چنان بازتاب پیدا نکرده و این دو گروه تنها به رخ‌دادن این ماجرا اشاره داشته‌اند.

۶. نتیجه گیری

وقوع سیل از جمله رخدادهای طبیعی بود که در دوره صفوی همانند دوره‌های قبل از آن در جغرافیای ایران پدیده‌ای رایج بود و باتوجه به تأثیر آن در جامعه ایرانی، نحوه وقوع آن در دو گونه منابع آن دوره، یعنی گزارش‌های مورخان ایرانی و سفرنامه‌نویسان اروپایی، بازتاب پیدا کرد. گزارش از وقوع این بلا، اگرچه در نوشته‌های این دو گروه به صورت پراکنده و عمدتاً به صورت مختصر بدان توجه شده است، تجمیع این گزارش‌های پراکنده ابعاد و زوایای گوناگونی را در عرصه جامعه و اقتصاد ایران عصر صفوی نمایان می‌سازد. در نوشته‌های مورخان و سفرنامه‌نویسان دوره صفوی، جایگاه روایت بالای سیل مبتنی بر سه الگوی توصیفی اختصاص عنوانی خاص درباره سیل یا به صورت کلی بلایای طبیعی، توجه به طغیان سیل در ذکر حوادث سال‌شمارانه، و همچنین گنجاندن گزارش سیل در بطن گزارش‌های مرتبط با عملیات نظامی و سیاحتی بود.

در بستر سه الگوی بالا، مشخص شد که عوامل اصلی وقوع سیل در جامعه ایران عصر صفوی عبارت بودند از: بارش‌های ناگهانی و بالا آمدن آب رودخانه‌ها و دریاچه‌ها. همچنین، مشخص شد که جغرافیای ایران عصر صفوی هم‌زمان با نیمه نخست سده یازدهم هجری قمری یک دوره اوج در وقوع سیلاب‌ها را پشت سر گذاشت که عمده این رخدادهای در نواحی مرکزی، شرقی، و شمال غربی به وقوع پیوستند. در نحوه نگاه مردم به سیل و مواجهه آن‌ها با سیل به وقوع پیوسته مشخص شد که مردم برای تفسیر سیل به مجموعه‌ای از باورها و اعتقادات از طریق بازنمایی برخی از روی داده‌های کهن در حافظه تاریخی‌شان متوسل می‌شدند که نه تنها در بین مردم عادی، بلکه در سطح نخبگان سیاسی و درباری نیز رایج بود. از جمله روی داده‌های گذشته می‌توان به تشبیه سیل به وقوع پیوسته به طوفان نوح (ع) اشاره کرد. نتیجه دیگر این‌که مقایسه روایت سیل با دیگر رخدادهای طبیعی در این دوره مانند زلزله، طاعون، و قحطی نشان داد که وقوع سیل به اندازه بلایای ذکر شده تأثیر چندانی در کاهش جمعیت مراکز شهری نداشت. با وجود این عمده پی‌آمد سیل متوجه تغییر ریخت و بافت مراکز شهری و سازه‌های آن از جمله پل‌ها، کاروان‌سراها، خانه‌های مسکونی، دکان‌ها، و غیره شد که زندگی روزانه مردم با آن‌ها درگیر بود. این نوع اثرگذاری توانست زمینه نگرانی و پریشانی مردم در جامعه ایران عصر صفوی را فراهم کند.

تأثیر رخداد طبیعی سیل در زندگی اجتماعی مردم ... (یاسر ملازنی) ۳۴۵

کتابنامه

- ابن خواندمیر، امیر محمود (۱۳۷۰)، *تاریخ شاه/شاه اسماعیل و شاه طهماسب صفوی*، به کوشش محمدعلی جراحی، تهران: گستره.
- افوشته‌ای نطنزی، محمود بن هدایت‌الله (۱۳۷۳)، *تقاوة الآثاری ذکرا لاختیار*، به کوشش احسان اشراقی، تهران: علمی و فرهنگی.
- بنداری، فتح بن علی (۱۳۵۶)، *تاریخ سلسله سلجوقی*، ترجمه محمدحسین جلیلی، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- تنوی، قاضی احمد و آصف‌خان قزوینی (۱۳۷۸)، *تاریخ الفی*، به کوشش علی آل‌داود، تهران: فکر روز.
- ترکمان، اسکندریگ (۱۳۹۰)، *تاریخ عالم آرای عباسی*، به کوشش فرید مرادی، تهران: آگاه.
- جنابادی، محمدجعفر (۲۰۲۲)، *تقویم نجومی شاهنشاهی ایران عصر صفوی: پیش‌بینی وضعیت ایران و همسایگان در سال ۱۴۰۵ ق*، به کوشش منصور صفت‌گل، توکیو: مؤسسه تحقیقات پیشرفته درباره آسیا در دانشگاه توکیو.
- جنابادی، میرزاییگ (۱۳۷۸)، *روضه الصفویه*، به کوشش غلامرضا طباطبایی مجد، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.
- حسینی، خورشاه بن قباد (۱۳۷۹)، *تاریخ ایلیچی نظام‌شاه*، به کوشش محمدرضا نصیری و کویچی هانه‌دا، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- حسینی استرآبادی، سیدحسین بن مرتضی (۱۳۶۶)، *تاریخ سلطانی: از شیخ صفی تا شاه صفی*، به کوشش احسان اشراقی، تهران: علمی.
- خاتون‌آبادی، عبدالحسین (۱۳۵۲)، *وقایع‌السنین و الاعوام*، به کوشش محمدباقر بهبودی، تهران: کتاب‌فروشی اسلامیة.
- خواجگی اصفهانی، محمدمعصوم (۱۳۶۸)، *خلاصه السیر*، به کوشش ایرج افشار، تهران: علمی.
- روملو، حسن‌بیک (۱۳۵۷)، *احسن التواریخ*، تصحیح عبدالحسین نوایی، تهران: بابک.
- سمرقندی، عبدالرزاق (۱۳۷۲)، *مطلع سعدین و مجمع بحرین*، به کوشش عبدالحسین نوایی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- سیستانی، ملک‌شاه‌حسین (۱۳۴۴)، *احیاء الملوك*، به کوشش منوچهر ستوده، تهران: بنگا ترجمه و نشر کتاب.
- شفیعی، زهرا (۱۳۹۵)، *حوادث و بلایای طبیعی در ایران عصر صفوی*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، اراک: دانشگاه اراک، دانشکده ادبیات و علوم انسانی.
- شیخ بیگلرلو اسلام، بابک (۱۴۰۰)، «شواهد و پی‌آمدهای روی داد سیل در ایران از پیش از تاریخ تا کنون»، *مدل‌سازی و مدیریت آب و خاک*، س ۱، ش ۱، ۲۴-۴۰.
- فرج‌زاده‌اصل، منوچهر و پرستو باغبانان (۱۳۹۷)، *مدیریت مخاطرات آب‌وهوایی*، تهران: انتخاب.

۳۴۶ تحقیقات تاریخ اجتماعی، سال ۱۴، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۳

قزوینی، ابوالحسن (۱۳۶۷)، *فوائد الصغویه*، به کوشش مریم میراحمدی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

قمی، قاضی احمد (۱۳۸۳)، *خلاصه التواریخ*، به کوشش احسان اشراقی، تهران: دانشگاه تهران.

مرعشی، میر تیمور (۱۳۶۴)، *تاریخ خاندان مرعشی*، به کوشش منوچهر ستوده، تهران: اطلاعات.

مستوفی، محمد محسن (۱۳۷۵)، *زبدة التواریخ*، به کوشش بهروز گودرزی، تهران: بنیاد موقوفات محمود افشار.

مستوفی یزدی محمد مفید (۱۳۴۰)، *جامع مفیدی*، به کوشش ایرج افشار، تهران: کتابفروشی اسدی.

مستوفی یزدی محمد مفید (۱۳۹۶)، *مختصر مفید*، به کوشش ایرج افشار، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.

مشیزی، میر سید محمد (۱۳۶۹)، *تذکرة صفویه کرمان*، به کوشش ابراهیم باستانی پاریزی، تهران: علم.

منجم، ملا جلال (۱۳۹۸)، *تاریخ عباسی*، به کوشش مقصود علی صادقی، تهران: نگارستان اندیشه.

منشی قمی، قاضی احمد (۱۳۸۳)، *خلاصه التواریخ*، به کوشش احسان اشراقی، تهران: دانشگاه تهران.

نصیری، محمد ابراهیم (۱۳۷۳)، *دستور شهریاران*، به کوشش محمدنادر نصیری مقدم، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.

واله اصفهانی، محمد یوسف (۱۳۷۲)، *خلدبرین*، به کوشش میر هاشم محدث، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.

وحید قزوینی، محمد طاهر (۱۳۸۳)، *تاریخ جهان آرای عباسی*، به کوشش سید سعید میر محمد صادق، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.